

SOĞUK SAVAŞ SONRASI ERMENİSTAN-İRAN İLİŞKİLERİ: GELİŞEN VE DERİNLEŞEN BAĞLAR

ARMENIAN-IRANIAN RELATIONS AFTER THE COLD WAR:
IMPROVING AND DEEPENING BONDS

Fatma Aslı KELKİTLİ
kelkittikongur@yahoo.com

Öz: Soğuk Savaş sonrası dönemde Ermenistan-İran ilişkileri çeşitli alanlarda istikrarlı ve sürekli gelişime tanık olmuştur. İran'daki büyük Azeri nüfusun sıkıntıları, Hazar Denizi'nin hukuki statüsü sorunu, İran'ın Azerbaycan'ın İsrail'le artan ve çeşitlenen bağlarına duyduğu tepki gibi nedenlerden kaynaklanan Azerbaycan-İran arasındaki problemler Ermenistan ve İran arasında yakın ilişkinin ortaya çıkmasına büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. Bu çalışma, Güney Kafkasya bölgesindeki bu gelişen ilişkinin siyasal, ekonomik ve sosyo-kültürel veçhelerini ilişkideki Azerbaycan faktörünü de dikkate alarak incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan etkisi, Ermenistan, İran, İran Ermenileri, Soğuk-Savaş sonrası ilişkiler

Abstract: The Armenian-Iranian relations have witnessed steady and continuing development in various domains in the post-Cold War period. The Azeri-Iranian problems stemming from the grievances of the large Azeri population in Iran, the issue of legal status of the Caspian Sea and Tehran's fury over Azerbaijan's increasing and diversifying ties with Israel contributed to a large extent to the emergence of close association with Armenia and Iran. This study explores the political, economic and socio-cultural aspects of this thriving rapport in the South Caucasus region by also taking into account the Azerbaijani factor in the relationship.

Keywords: Armenia, Azerbaijani impact, Iran, Iranian Armenians, Post-Cold War relations

GİRİŞ

Ermenistan'ın güney komşusu İran'la ilişkileri, İran'ın Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıdığı 25 Aralık 1991 tarihinden itibaren giderek yükselen bir grafikte seyretmektedir. Ayrılıkçı Dağlık Karabağ yönetimine olan desteği ve Azerbaycan'a ait yedi ili işgal altında tutması, Türkiye topraklarının bir kısmını Anayasası'nda Batı Ermenistan olarak göstermesi ve Türkiye'yi soykırım yapmakla suçlayıp bunun Ankara tarafından kabulü için uluslararası arenada yoğun bir propaganda faaliyeti içerisinde bulunmasından dolayı Ermenistan'ın doğu komşusu Azerbaycan ve batı komşusu Türkiye ile diplomatik ilişkisi bulunmamaktadır. Ermenistan'ın kuzey komşusu Gürcistan her ne kadar Ermenistan'ın dünyaya açıldığı iki kapıdan biri olsa da Tiflis'in Ermenistan'ın hamisi ve bir numaralı müttefiki Rusya'yla yaşadığı sorunlar ve Gürcistan'ın Cevahati bölgesinde yaşayan Ermeni nüfusun zaman zaman dillendirilen özerk yönetim kurma talepleri Ermeni-Gürcü ilişkilerinin gerilmesine neden olmaktadır. Gürcistan'ın Azerbaycan ve Türkiye ile yakın ilişki içinde olması ve Ermenistan'ı dışlayarak ortak enerji ve ulaşım projeleri gerçekleştirmesi Ermenistan-Gürcistan ilişkilerinin gelişmesini engelleyen bir diğer faktördür.

İran ise Ermenistan'ın en az sorun yaşadığı komşusudur. İki ülke arasında tarihten gelen husumetler, ihtilafli topraklar veya otonomi isteğinde bulunan azınlıklar gibi meseleler yer almamaktadır. İran, Ermenistan'ın bölgesel kuşatılmışlığına panzehir olurken, Ermenistan, İran'ın uluslararası arenadaki yalnızlığını kırmasına yardımcı olmaktadır. İki taraf için de karlı olan bu ilişkinin siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel boyutları bulunmaktadır. Bu çalışmada bu boyutlar detaylı bir şekilde incelenirken Ermenistan-İran ilişkisinin Güney Kafkasya bölgesine yansımaları ve Azerbaycan'ın İran-Ermenistan denkleminin bir bileşeni olarak bu ilişkiye olan etkisi de irdelenecektir.

Ermenistan-İran Siyasi İlişkileri'nde Azerbaycan Etkisi

Ermenistan-İran arasındaki diplomatik ilişkiler Ermenistan Dışişleri Bakanı Raffi Hovhannisyan'ın 9 Şubat 1992 tarihinde Tahran'ı ziyaretiyle başlamış, Nisan 1992'de İran Erivan'de büyükelçilik açarken, Ermenistan'ın Tahran büyükelçiliği Aralık 1992'de faaliyete geçmiştir.¹ İki ülke arasında kısa süre içerisinde ticaret, ekonomi ve iletişim alanında işbirliği antlaşmaları imzalanmış, bunların sonucunda İran'la Ermenistan arasında otomatik telefon hattı ve enerji nakil hattı kurulmuş, ayrıca Aras nehri üzerinde iki ülkeyi

1 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia, Bilateral Relations, Islamic Republic of Iran, General Information, <http://www.mfa.am/en/country-by-country/ir/> (16 Ekim 2013).

birbirine bağlayan bir köprü inşa edilmiştir.² Ermenistan bu dönemde hem Azerbaycan hem de Türkiye'nin Dağlık Karabağ savaşı yüzünden kendisine ekonomik ambargo uygulamasından dolayı İran'a can simidi gibi yaklaşmış, 1992-1995 yılları arasında Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan İran'ı üç kez ziyaret ederken, İran'ın Ermenistan'a gerçekleştirdiği ziyaretler Dışişleri Bakanı seviyesinde kalmıştır.

İran'dan Ermenistan'a diplomatik ilişkiler kurulduktan sonra devlet başkanı seviyesindeki ilk ziyareti Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi 8-9 Eylül 2004 tarihlerinde gerçekleştirmiştir. Ziyaret sırasında enerji bakanlıkları arasında işbirliğini öngören protokol, Ermenistan'daki Badi nükleer santralinin yapımına İran'ın yapacağı yardım ile ilgili protokol, gümrük anlaşmasının yönetmeliği, İran-Ermenistan doğal gaz boru hattının inşası ile ilgili bir anlaşma, 2004-2007 yıllarını kapsayan kültürel değişim programı, ekonomik işbirliği ortak komisyonu beşinci oturumunun protokolü ve yedinci hükümetlerarası komisyon toplantısının yapılmasıyla ilgili protokol imzalanmıştır.³ Ermenistan Parlamentosu'nda ülkesinin Kafkasya bölgesinde istikrarın korunmasına büyük önem verdiğini, bölgedeki ortak çıkar ve amaçların anlaşmazlıklardan önce gelmesi gerektiğini, Dağlık Karabağ sorununun da barışçıl yöntemlerle çözülmesi gerektiğini belirten bir konuşma yapan Hatemi'yi dinlemeye parlamento oturumlarını boykot eden Ermenistan muhalefetinin de gelmesi Ermenistan'ın İran'a verdiği önemi göstermiştir.⁴

Ermenistan bu dönemde hem Azerbaycan hem de Türkiye'nin Dağlık Karabağ savaşı yüzünden kendisine ekonomik ambargo uygulamasından dolayı İran'a can simidi gibi yaklaşmış, 1992-1995 yılları arasında Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan İran'ı üç kez ziyaret ederken, İran'ın Ermenistan'a gerçekleştirdiği ziyaretler Dışişleri Bakanı seviyesinde kalmıştır.

Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan 5-6 Temmuz 2006 tarihlerinde İran'a iade-i ziyaret gerçekleştirmiş, Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad ile görüşerek iki ülke arasında üçüncü enerji nakil hattının yapımını öngören bir mutabakat zaptı imzalamıştır.⁵ Ahmedinejad 2007 yılında Ermenistan'a kısa bir ziyaret yapmış, bunu takiben Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan ise 13-14 Nisan 2009 tarihlerinde Tahran'ı ziyaret etmiştir. Bankacılık, ulaşım

2 Aris Ghazinyan, Armenia and Iran: Ancient Relations and Changing World Necessities, Agbu News Magazine, 1 Mayıs 2009, <http://agbu.org/news-item/armenia-and-iran-ancient-relations-and-changing-world-necessities/> (16 Ekim 2013).

3 Ermenistan-İran İlişkileri Doruk Noktasında, Diplomatik Gözlem, 16 Eylül 2004, <http://www.diplomatikgozlem.com/TR/belge/1-7238/ermenistan-iran-iliskileri-doruk-noktasinda.html> (17 Ekim 2013).

4 Ermenistan-İran...

5 Kocharian Wraps Up Iran Visit, Asbarez, 6 Temmuz 2006, <http://asbarez.com/53865/kocharian-wraps-up-iran-visit/> (17 Ekim 2013).

ve ticaret alanında mutabakat zapıtlarının imzalandığı Sarkisyan-Ahmedinejad zirvesinde Sarkisyan, Ermenistan'ın İran'la ilişkilerinin dinamik gelişimine özel önem verdiğini, zira İran'ı güvenli ve 'zor gün dostu' bir komşu olarak algıladıklarını ifade ederek, bağımsızlığın ilk yıllarında olduğu gibi Ağustos 2008 Rus-Gürcü savaşı esnasında da İran tarafından zaruri malzemelerin ithalinde gösterilen destek için teşekkür etmiştir.⁶

Ermenistan ve İran arasında cumhurbaşkanı seviyesinde son resmi ziyaretler 2011 yılında gerçekleştirilmiştir. Mart ayında Sarkisyan İran'a gidip Nevruz kutlamalarına katılmış, Ahmedinejad ise Aralık ayında Erivan'ı ziyaret etmiştir. Bu ziyaretler sırasında Aras nehri üzerinde bir hidroelektrik santral kurulması ve işletilmesi hakkında bir protokol imzalanmıştır.⁷

Soğuk Savaş sonrası dönemde Ermenistan-İran ilişkilerinin bu kadar gelişmesinin ana nedeni İran'ın zengin enerji kaynaklarına sahip bağımsız Azerbaycan devletinin kendi Azeri nüfusu için çekim merkezi olmasından ve onların içindeki ayrılıkçı damarı kuvvetlendirmesinden korkması ve Azeri etkisini Ermenistan ile dengelemeye çalışmasıdır.

19. yüzyılın başlarında Rus Çarlığı ve Kaçar Hanedanlığı arasında yapılan savaşlar Rusların açık zaferiyle sonuçlanmış, 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmalarıyla Kaçarlar, Aras nehri iki devlet arasında sınır olmak üzere Kuzey Azerbaycan topraklarını Rusya'ya bırakmak zorunda kalmışlardır. Kuzey Azerbaycan topraklarında bugünkü Azerbaycan devleti kurulurken yoğun bir Azeri nüfusu da Güney Azerbaycan'da Kaçar/İran yönetiminde kalmıştır. Sayıları farklı kaynaklara göre 15 ile 25 milyon arasında değişen İran Azerileri İran'da ağırlıklı olarak Doğu Azerbaycan (Tebriz), Erdebil, Fars, Zencan, Batı Azerbaycan (Urumiye), Gilan, Hamedan, Kazvin ve Tahran eyaletlerinde yaşamaktadırlar.⁸ Azeriler İran toplumuna büyük ölçüde entegre olmuşlardır ve bürokraside, orduda, dini yapılarda, ekonomide ve entelektüel hayatta hatırı sayılır bir ağırlıkları vardır. Örneğin Dini Lider Ali Hamaney, eski Başbakan ve muhalefet lideri Mir Hüseyin Musavi, eski İçişleri ve Sosyal Hizmetler Bakanı Sadık Mahsuli, ünlü şair Muhammed Hüseyin Şehriyar, dini lider Muhammed Kazım Şeriatmedari, bilim adamı Lütfü Zade, sporcu Ali Dayi, İran Borsası Genel Müdürü Hasan Kalibaf ve Devrim Muhafızları eski Başkanı Yahya Rahim Safevi Azeri kökenlidir. Buna rağmen 20. yüzyılın başlarından itibaren İran Azerileri arasında bağımsızlık isteğiyle ayaklanmalar çıkmış, İran yönetimi kimi zaman kendi gücüyle, kimi zaman da Rusya, ABD ve İngiltere'nin desteğiyle ayaklanmaları bastırıp, ayrılıkçı Azeri liderleri öldürmüştür.

6 Başkanın İran Ziyareti Sona Erdi, AZG Daily, 15 Nisan 2009, <http://www.azg.am/TR/2009041501> (17 Ekim 2013).

7 Ministry of...

8 Emil Veliyev, Soğuk Savaş Sonrası İran'ın Güney Kafkasya Politikası, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2007, s.12.

Soğuk Savaş sonrasındaki dönemde ise İran Azerileri devletin karşısına daha çok ana dilde eğitim ve kültürel hak talepleriyle çıkmışlar, daha küçük bir azınlık Azerilerin ağırlıklı olarak yaşadığı eyaletlerde idari ve kültürel özerklik istemiştir. Bu doğrultuda 1996'dan itibaren başta Tebriz ve Urumiye olmak üzere birçok Azeri şehrinde gösteriler düzenlenmiştir.⁹ İran'da son yıllardaki en büyük Azeri protestosu ise Mayıs-Haziran 2006 tarihinde gerçekleşmiştir. Devlete bağlı İran adlı gazetede 12 Mayıs'ta Azerileri rendice edici bir karikatürün yayınlanmasından sonra Tebriz, Urumiye, Zencan, Süldüz kentlerinde büyük protesto gösterileri düzenlenmiş, öfkelenen Azeriler kamu binalarını taş yağmuruna tutup polisle çatışmışlardır.¹⁰ Protestolar polisin yardımına başka bölgelerden milis ve ordu birliklerinin gelmesiyle yatıştırılabilmektedir. Olaylar sonucunda karikatürist ve genel yayın yönetmeni işlerinden kovulup genellikle siyasi mahkumların kapatıldığı ünlü Evin Hapishanesi'ne gönderilirken gazetenin yayınlanması da bir süreliğine durdurulmuştur. İran yönetimi olayda dış güçlerin parmağı olduğunu ilan etse de Kültür Bakanı Seffar Herendi devlet televizyonuna çıkıp Azeriler'den özür dilemiştir.

İran Azerileri dil ve kültürel haklar alanındaki taleplerini siyasal platforma da taşımak istemişlerdir. 1995 yılında Güney Azerbaycan Milli Oyanış Hareketi (GAMOH)'ni kuran Mahmut Ali Çöhreganlı İran'ın toprak bütünlüğünden yana olduklarını Azerbaycan ya da Türkiye ile birleşmeyi hedeflemediklerini ve sadece Azeri Türklerinin haklarına saygı gösterilen federatif bir İran istediklerini açıklamasına rağmen İran yönetiminin buna tepkisi sert olmuş, Çöhreganlı milletvekili seçilmesine rağmen meclise girememiş ve yasadışı ticaret yaptığı gerekçesiyle 2000 yılında hapis cezasına çarptırılmıştır.¹¹ Uluslararası baskılar sonucu 2002'de cezaevinden salıverilen Çöhreganlı halen ABD'de sürgünde yaşamaktadır ve hareketi eski etkinliğini yitirmiştir.

Kendi Azeri nüfusu ve Azerbaycan arasındaki coğrafi, tarihsel, kültürel yakınlık, Irak Savaşı yüzünden bozulan ekonomi ve işsizliğin artması, ABD'yle yaşanan sorunlar ve insan hakları ihlalleri nedeniyle Avrupa'yla çok yolunda gitmeyen ilişkiler ve kuşatılmışlık duygusunun artması İran'ın Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanına temkinli yaklaşmasına neden olmuştur. Yine de Azerbaycan'da Rusya ekseninde politikalar izleyen Ayaz Muttalibov'un Cumhurbaşkanı seçilmesi ve Güney Azerbaycan'ı İran'ın iç sorunu olarak nitelemesinden sonra İran biraz rahatlamış ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını Azerbaycan'la aynı gün olan 25 Aralık 1991'de tanımış ve Ocak 1992'de

9 Emil Souleimanov, Kamil Pikal, Josef Kraus, The Rise of Nationalism among Iranian Azerbaijanis: A Step toward Iran's Disintegration?, Middle East Review of International Affairs, Cilt. 17, Sayı. 1, Bahar 2013, s.76.

10 Hamamböcekli Karikatür İranlı Azeri'yi İsyan Ettirdi, Radikal, 24 Mayıs 2006.

11 Cemil Doğaç İpek, Güney Azerbaycan Türkleri'nde Kimlik Sorunu, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt. 12, No. 1, Yaz 2012, s.278.

Bakü’de büyükelçilik açmıştır. Muttalibov ilk dış gezisini İran’a yapmış, bu ziyaret sırasında Tahran, Azerbaycan ile Nahçıvan arasında ulaşımın kendi toprakları üzerinden sağlanabileceğini açıklamış ve Nahçıvan’da serbest ticaret bölgesi kurulması kararlaştırılmıştır.¹²

İran, Dağlık Karabağ sorununun çözümlenmesinde arabuluculuk girişiminde de bulunmuş, Şubat 1992’de İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani’nin katılımıyla Azerbaycan ve Ermenistan yetkilileri Tahran’da bir araya gelerek ateşkes antlaşması imzalamıştır.¹³ Fakat bu antlaşmanın imzalanmasından kısa bir süre sonra 25-26 Şubat 1992’de Ermeni birliklerinin Hocalı katliamını

İran, Dağlık Karabağ konusunda Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünden yana olduğunu belirtip sorunun barışçıl yollardan çözümünü desteklediğini vurgulamaktadır.

gerçekleştirip, daha sonra Şuşa ve Laçın’ı işgal etmeleri sonucu bu arabuluculuk girişimleri sonuçsuz kalmıştır. Haziran 1992’de Azerbaycan’da gerçekleşen iktidar değişimi ise İran’ın hiç hoşuna gitmemiş, Kuzey ve Güney Azerbaycan’ı içine alan birleşik ve büyük Azerbaycan ülküsünü hararetle destekleyen Halk Cephesi lideri Ebulfez Elçibey’in cumhurbaşkanlığına seçilmesi Tahran’ı oldukça rahatsız etmiştir. Elçibey’in

30 Aralık 1989’da binlerce Azeri ile beraber Yaşasın Tebriz-Bakü, Yaşasın Birleşik Azerbaycan sloganları eşliğinde İran sınırına yürüyüşü hafızalarda tazeyken dış politikada Türkiye’ye çok fazla önem vermesi, başta ABD olmak üzere Batı dünyası ve İsrail ile yakın ilişkiler kurmak istemesi İranlı yöneticileri oldukça tedirgin etmiş ve Ermenistan’a daha çok yaklaşmalarına neden olmuştur. Elçibey’in bir darbeye görevinden uzaklaştırılması Tahran’da sevinçle karşılanırsa da yerine gelen Haydar Aliyev’in de ABD ve İsrail konusunda benzer politikalar gütmesi ve İran’ı devre dışı bırakarak Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı projesini gerçekleştirmesi İran’da hayalkırıklığına neden olmuş; İran, Mart 1995’te Aliyev’e darbe girişimiyle suçlanarak çatışmada öldürülen Ruşen Cevadov’un kardeşi Mahir Cevadov’un bir süre İran’da kalmasına izin vermiştir.

İran, Dağlık Karabağ konusunda Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünden yana olduğunu belirtip sorunun barışçıl yollardan çözümünü desteklediğini vurgulamaktadır. Esasında bugünkü mevcut durum Azerbaycan’ı sürekli meşgul ettiği ve Ermenistan’ı da kendisine mecbur bıraktığı için Tahran’ın işine gelmektedir. Geçmişte Ermenistan ile Dağlık Karabağ’ı bağlayan Laçın’ın Ermenistan’a bırakılması karşılığında, Azerbaycan ve Nahçıvan

¹² Emil Veliyev...

¹³ Abbas Karaağaçlı, İşgal Altındaki Dağlık Karabağ Sorunu, BİLGESAM, 15 Mayıs 2012, http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=2136:gal-altındaki-dalk-karaba-sorunu&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148 (18 Ekim 2013).

arasında bir koridorun açılmasını sağlayacak olan, Ermenistan'a ait Meğri kentinin Azerbaycan'a verilmesini içeren çözüm planına Ermenistan'la olan sınırı ortadan kalkacağı için en önce karşı çıkanlardan birisi İran olmuştur.¹⁴

Soğuk Savaş sonrası dönemde Azerbaycan ve İran arasındaki diğer bir ihtilaf konusu Hazar'ın hukuki statüsünün belirlenmesi konusunda olmuştur. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla Hazar'a kıyısı olan ülkelere Rusya ve İran'a ilaveten Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan da eklenmiş Hazar'ın doğal kaynaklarının nasıl paylaşılacağı konusunda kıyıdaş ülkeler arasında anlaşmazlık baş göstermiştir. Ekim 2003'te Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya Hazar'ın %64'ünü orta hat ilkesine göre bölen bir antlaşma imzalamışlardır. Buna göre Hazar üzerinde Kazakistan %27, Rusya %19 ve Azerbaycan da %18 paya sahip olacaktır.¹⁵ İran bu antlaşmaya şiddetle karşı çıkmakta beş ülkeye eşit pay prensibini savunmaktadır. Tahran, Hazar üzerindeki pozisyonunu korumak için askeri güce başvurmaktan da çekinmemiştir. 23 Temmuz 2001'de İran'ın kendisine ait olduğunu ilan ettiği Alov yatağında sismik araştırmalar yapan Azerbaycan'a ait Jeofizik 3 ve Alif Hacıyev isimli araştırma gemileri İran Hava Kuvvetlerine ait savaş uçakları tarafından taciz edilmiş ve bölgeden uzaklaşmak zorunda kalmışlardır.¹⁶ Bu olay sonrasında Alov'da araştırma yapan İngiliz BP şirketi ve başka tartışmalı bir alan olan Savalan'da çalışmalarını sürdüren Amerikan ExxonMobil şirketi çalışmalarını durdurduklarını açıklamışlardır.

İran, Azerbaycan'ın İsrail ile gelişen ve derinleşen ilişkilerini de kaygıyla izlemektedir. İsrail bugün Azerbaycan'ın Rusya'dan sonraki en büyük ikinci petrol alıcısıdır. 2012 yılında iki ülke arasındaki ticaret 1.5 milyar dolara çıkmış ve İsrail Azerbaycan'ın yedinci büyük ticaret ortağı olmuştur.¹⁷ Buna karşın İran 300 milyon dolarlık ticaretle Azerbaycan'ın ticaret ortakları arasında ancak ondokuzuncu sırada kendisine yer bulabilmiştir. Azerbaycan ve İsrail arasında savunma işbirliği de her geçen gün artmaktadır. Azerbaycan, Şubat 2012'de İsrail'den 1.6 milyar dolarlık silah alımı gerçekleştirmiştir. Bu silahların arasında insansız hava araçları, uçaksavar ve füze savunma sistemleri yer almaktadır.¹⁸ İsrail ayrıca Azerbaycan güvenlik ve istihbarat birimlerine eğitim vermektedir.¹⁹ İran bu durumdan hoşnutsuzluğunu açıkça dile getirmiş ve 2012 yılının Şubat ayında İran Dışişleri Bakanlığı Azerbaycan'ı MOSSAD'ın

14 Gerard J. Libaridian, *Modern Armenia: People, Nation, State*, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2007, s.262.

15 Jeronim Perovic, *From Disengagement to Active Economic Competition: Russia's Return to the South Caucasus and Central Asia*, *Demokratizatsiya*, Kış 2005, s.7.

16 Sinan Oğan, Hazar Sorunu, TÜRKSAM, 14 Şubat 2005, <http://www.turksam.org/tr/a153.html> (19 Ekim 2013).

17 Azerbaijan: EU Bilateral Trade and Trade with the World, 5 Temmuz 2013, s.5, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113347.pdf (19 Ekim 2013).

18 Israel Signs \$1.6 Billion Arms Deal with Azerbaijan, *The Associated Press*, 26 Şubat 2012.

19 Soner Çağatay ve Alexander Murinson, *Good Relations between Azerbaijan and Israel: A Model for Other Muslim States in Eurasia?*, *The Washington Institute for Near East Policy Policy Watch*, No. 982, 30 March 2005, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/good-relations-between-azerbaijan-and-israel-a-model-for-other-muslim-state> (19 Ekim 2013).

topraklarında faaliyet göstermesine izin vermekle ve İranlı nükleer fizikçileri öldürmeleri için İsrail ajanlarına yardım etmekle suçlamıştır.²⁰ Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Elman Abdullayev ise İran'ın suçlamalarını yalan ve iftira olarak nitelendirmiştir.²¹

Azerbaycan ve İsrail'i yakınlaştıran bir diğer faktör Azerbaycan'daki sayıları onikibin civarında olan Yahudi nüfustur. İsrail'de de ellibin kadar Azerbaycan'dan göç etmiş Yahudi yaşamaktadır ve bu kişiler eski ülkeleri ile ekonomik ve sosyo-kültürel bağlarını devam ettirmektedirler.²² Azerbaycan ayrıca Ermeni lobisini bertaraf etmek için ABD'de çok güçlü ve etkin olan Yahudi lobisinden istifade etmektedir. Bu bağlamda Yahudi lobisinin ABD Kongresi'nde Azerbaycan'a yardımları 1992 yılından beri engelleyen 907 sayılı maddenin 2002 yılında ABD Başkanı George Bush tarafından durdurulmasında etkisi olmuştur.²³

Ermenistan, İran ile ticarete sürekli açık veren taraftır ve 2012 yılında İran'a 109 milyon dolarlık ihracat yaparken, 219 milyon dolarlık da ithalat yapmıştır.

İran'daki Azerilerin durumu, Dağlık Karabağ sorunu, Hazar'daki kaynakların paylaşılma meselesi ve Bakü'nin İsrail ile güçlenen

bağları Azerbaycan ve İran arasındaki ilişkiyi hep diken üstünde tutan ve sağlıklı bir zeminde ilerlemesini engelleyen ana faktörlerdir. İran, Azerbaycan'la yaşadığı bu gerilimin dozunu Ermenistan'a el uzatıp onun siyasi ve ekonomik olarak daha iyi duruma gelmesini sağlayarak düşürebileceğini hesaplamaktadır.

Güçlenen Ekonomik İşbirliği

Ermenistan ve İran arasındaki ticaret 2010 yılından beri sürekli artış göstermektedir. 2012 yılında iki devlet arasındaki ticaret 328 milyon dolara ulaşmıştır.²⁴ Ermenistan toplam dış ticaretinin %5.4'ünü İran'la yapmaktadır ve İran Avrupa Birliği, Rusya ve Çin'den sonra Ermenistan'ın dördüncü büyük ticaret ortağıdır.²⁵ Ermenistan, İran ile ticarete sürekli açık veren taraftır ve

20 Iran Identifies Mossad Operative in Azerbaijan, Press TV, 25 Şubat 2012, <http://www.presstv.ir/detail/228511.html> (19 Ekim 2013).

21 Israel Calls Iran's Claims on Spies in Azerbaijan 'Absurd', Azernews, 18 Şubat 2012, <http://www.azernews.az/azerbaijan/41507.html> (19 Ekim 2013).

22 Michael B. Bishku, The South Caucasus Republics and Israel, Middle Eastern Studies, Cilt. 45, No. 2, Mart 2009, s.305.

23 Ilya Bourtnan, Israel and Azerbaijan's Furtive Embrace, The Middle East Quarterly, Cilt. 13, No. 3, Yaz 2006, <http://www.meforum.org/987/israel-and-azerbaijans-furtive-embrace> (19 Ekim 2013).

24 National Statistical Service of the Republic of Armenia, External Trade Database, <http://www.armstat.am/en/?nid=380&thid%5B%5D=364&years%5B%5D=2012&submit=Search> (20 Ekim 2013).

25 Armenia: EU Bilateral Trade and Trade with the World, 5 Temmuz 2013, s.5, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113345.pdf (20 Ekim 2013).

2012 yılında İran'a 109 milyon dolarlık ihracat yaparken, 219 milyon dolarlık da ithalat yapmıştır. Ermenistan'ın İran'a ihraç kalemleri ham mineraller, odun, gıda maddeleri ve elektrik enerjisiyken, İran'dan hayvan, gıda maddeleri, molibden, kimyasallar, alçı taşı, çimento, otomobil ve sanayi ürünleri satın almaktadır.²⁶

Ermenistan ve İran arasında gerçekleştirilmiş en büyük ekonomik işbirliği projesi 19 Mart 2007 tarihinde açılışı bizzat cumhurbaşkanları Koçaryan ve Ahmedinejad tarafından yapılan doğalgaz boru hattı projesidir. 140 km uzunluğa sahip boru hattının 100 km'si İran'ın Tebriz kentinden geçerken Ermenistan bölümü Meğri kentinde sona ermektedir. Boru hattının yılda 2.3 milyar metreküp doğal gaz dağıtım kapasitesi vardır.²⁷ Ermenistan doğal gaz boru hattının inşasını Rusya'ya olan enerji bağımlılığını azaltmak için istemişse de bu mümkün olmamış, Gazprom önce boru hattına 200 milyon dolar yatırım yapmış daha sonra da çoğunluk hissesine sahip olduğu ArmRosGazprom vasıtasıyla hattın Ermenistan kısmını satın almıştır. Ayrıca Rusya'nın isteği üzerine hattaki boruların çapı 1.420 milimetre yerine 700 milimetre olarak yapılmış böylece hat sadece Ermenistan'la sınırlı kalıp gazın Avrupa'ya ihraç edilmesi engellenmiştir.²⁸

Ermenistan, İran'ın yardımıyla Aras nehri üzerinde iki tane hidroelektrik santral inşasına devam etmektedir ve Tahran'a borcunu burada üretilecek olan elektriği İran'a göndererek ödeyecektir. İki devlet birkaç zamandır demiryolu ve petrol boru hattı projeleri üzerinde çalışsalar da mali kaynak yetersizliği nedeniyle bu projeler şimdilik askıdadır.

İran Ermenileri ve Sosyo-Kültürel Bağlar

Ermenistan ve İran arasındaki sosyo-kültürel bağların en önemli unsuru sayılarının yüz bin ile yüz elli bin civarında olduğu tahmin edilen İran Ermenileri'dir.²⁹ Yetmişli yılların ortalarında Ermeni nüfusu iki yüz elli bin kişi civarındayken, İslami rejimin kurulmasından ve İran-İrak savaşının patlak vermesinden sonra bu nüfusun bir kısmı ABD, Kanada ve Avrupa ülkelerine göç etmiştir. Yine de Ermeniler İran'daki en büyük Hıristiyan azınlık olma özelliklerini korumaktadırlar ve ağırlıklı olarak Tahran, Tebriz, İsfahan, Urmiye ve Hoy şehirlerinde yaşamaktadırlar.

26 Ministry of...

27 Claude Moniquet ve William Racimora, The Armenian-Iran Relationship: Strategic Implication for Security in the South Caucasus Region, European Strategic Intelligence and Security Center, 17 Ocak 2013, s.12.

28 Fikret Ertan, İran-Ermenistan Hattı, Zaman, 10 Nisan 2007.

29 Eliz Sanasarian, Religious Minorities in Iran, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2000, s.36.

Ermeni azınlığın İran'da temel hak ve özgürlüklere sahip olduğu ve genel olarak hayatından memnun olduğu söylenebilir. İran için Ermeni nüfusu hem ABD ve Avrupa Birliği'nde etkin olan Ermeni diasporasıyla ilişkilerini geliştirmek ve kendisine yönelen insan hakları ihlalleri suçlamalarını hafifletmek hem de özellikle ABD'deki nüfuzlu Yahudi örgütlenmesini Ermeni lobisi yardımıyla biraz olsun kontrol altına almak açısından önemlidir. Ayrıca İran Ermenileri'nin belirli bir refah ve mutluluk içinde yaşamaları, İran'ın Ermenistan'la olan ilişkilerine de pozitif olarak yansımaktadır.

Ermeni azınlığın İran'da temel hak ve özgürlüklere sahip olduğu ve genel olarak hayatından memnun olduğu söylenebilir. İran için Ermeni nüfusu hem ABD ve Avrupa Birliği'nde etkin olan Ermeni diasporasıyla ilişkilerini geliştirmek ve kendisine yönelen insan hakları ihlalleri suçlamalarını hafifletmek hem de özellikle ABD'deki nüfuzlu Yahudi örgütlenmesini Ermeni lobisi yardımıyla biraz olsun kontrol altına almak açısından önemlidir.

İran anayasasının 64. Maddesine göre Ermeniler kuzey ve güney bölgelerden birer tane olmak üzere İran meclisine iki milletvekili gönderme hakkına sahiptirler.³⁰ Ermeniler için orduda ve devletin üst kademelerinde kariyer pek mümkün değilken devlete ait inşaat projelerinde veya diğer sektörlerde mühendis ve müdür olarak çalışabilmektedirler.³¹ Ermenilerin İran'da 29 tane kendilerine ait orta dereceli okulları vardır³² ve bu okullarda Ermeni dili, tarih ve edebiyat alanındaki dersler Ermenice okutulmaktadır. Ayrıca Tahran ve İsfahan üniversitelerinde Ermeni dili ve edebiyatı bölümleri bulunmaktadır.

Ermenilerin İran'da ibadet özgürlüğü mevcuttur, ülkede 200'den fazla kilise bulunmaktadır.³³ Alkol kullanımının serbest olduğu, spor ve dans gibi sosyal faaliyetlerin

yapıldığı kendilerine ait klüpleri de bulunmaktadır. Ermenilerin İran'da kendilerine ait basın yayın organları da vardır. 1931'den beri günlük Alik gazetesi İran'da Ermenice olarak yayınlanmaktadır, ayrıca Arax adında haftalık edebiyat ve kültür gazetesi ve Louys adında aylık bir dergi de basılmaktadır. İran, Ermenilerin arzusu hilafına 24 Nisan'ı soykırım günü olarak tanımasa da Ermenilerin Türk temsilcilikleri önünde protesto gösterileri düzenlemelerine göz yummaktadır. Bu gösterilerin şiddeti İran-Türkiye ilişkilerinin durumuna göre değişkenlik göstermektedir.

30 The Constitution of the Islamic Republic of Iran, 1989, <http://en.parliran.ir/index.aspx?siteid=84&pageid=320> (20 Ekim 2013).

31 Karen Stepanian, Armenians Torn Over Emigration from Iran, IWPR, 27 Ağustos 2010, <http://iwpr.net/report-news/armenians-torn-over-emigration-iran> (20 Ekim 2013).

32 Zaur Eliyev, Armenians in Iran, Armenian-Iran Relationship and Mountainous Karabakh, 20 Haziran 2013, <http://karabakhinfo.com/en/research/235-armenians-in-iran-armenian-iran-relationship-and-mountainous-karabakh.html> (20 Ekim 2013).

33 Claude Moniquet, s.6.

Ermenistan da karşılık olarak İran'ın dini hassasiyetlerine özen göstermektedir. Ermenistan'daki tek cami, İran tarafından 1998'te restore edilen Erivan'daki Gök Mescit'tir. 1765 yılında İran hükümdarı Nadir Şah döneminde Hüseyin Ali Han tarafından yaptırılan cami Sovyetler Birliği döneminde yıllarca Erivan Tarih ve Zooloji Müzesi olarak kullanılmıştı. Günümüzde bina tekrar cami vasfına bürünürken ayrıca burada dini seminerler ve Fars dili kursları da verilmektedir.

Sonuç

Ermenistan ve İran Soğuk Savaş sonrası dönemde istikrarlı bir şekilde siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel bağlarını güçlendirmişlerdir. Azerbaycan ve Türkiye'yle yaşanan derin sorunlar ve kapalı sınır kapıları, Gürcistan'ın Rusya'yla yaşadığı anlaşmazlıklar ve bu durumun Ermenistan'a olumsuz yansımaları Ermenistan'ı güney komşusu İran'la yakınlaşmaya götürmüş, özellikle bağımsızlığını kazandığı doksanlı yılların başında İran, yaptığı maddi yardımlar ve Dağlık Karabağ sorununda takındığı dengeli tutum ile Ermenistan'ın ayakta kalmasını sağlamıştır.

İki ülke arasındaki ekonomik işbirliği de yıllar içinde gelişmiş, İran'dan gelen doğal gaz sayesinde Ermenistan'ın Rusya'ya olan enerji bağımlılığı biraz olsun azalmıştır. Fakat yine de Ermenistan ekonomisi İran'la yapılan ticarete sürekli açık vermektedir ve ekonomik ilişkiyi daha da güçlendirecek ve kalıcı hale getirecek petrol boru hattı ve demiryolu inşası gibi projeler finansmanlarını sağlayacak kaynak olmadığı için hayata geçirilememektedir.

İran-Ermenistan ilişkilerinde Azerbaycan'ın etkisi ise sürekli hissedilmektedir. İran'ın Ermeni azınlığı ile ilişkileri oldukça iyiyken, nüfusunun azımsanmayacak bir kısmını oluşturan Azeri vatandaşlarıyla zaman zaman sorunlar yaşaması, Hazar'ın kaynaklarının paylaşılması konusunda anlaşmazlıkların yaşanması ve Tahran'ın Bakü'nün İsrail'le artan ekonomik ve savunma işbirliğini sert bir şekilde eleştirmesi İran-Azerbaycan ilişkilerinde sürekli bir gerilimin yaşanmasına neden olurken, İran'ın Güney Kafkasya bölgesinde Ermenistan'ı kendisine doğal müttefik olarak seçmesine neden olmaktadır.

KAYNAKÇA

- “Armenia: EU Bilateral Trade and Trade with the World”, 5 Temmuz 2013, s.1-13, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113345.pdf (20 Ekim 2013).
- “Azerbaijan: EU Bilateral Trade and Trade with the World”, 5 Temmuz 2013, s.1-13, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113347.pdf (19 Ekim 2013).
- “Başkanın İran Ziyareti Sona Erdi”, *AZG Daily*, 15 Nisan 2009, <http://www.azg.am/TR/2009041501> (17 Ekim 2013).
- Bishku, Michael B., “The South Caucasus Republics and Israel”, *Middle Eastern Studies*, Cilt. 45, No. 2, Mart 2009, s.295-314.
- Bourtman, Ilya, “Israel and Azerbaijan’s Furtive Embrace”, *The Middle East Quarterly*, Cilt. 13, No. 3, Yaz 2006, <http://www.meforum.org/987/israel-and-azerbaijans-furtive-embrace> (19 Ekim 2013).
- Çağatay, Soner ve Alexander Murinson, “Good Relations between Azerbaijan and Israel: A Model for Other Muslim States in Eurasia?”, *The Washington Institute for Near East Policy Policy Watch*, No. 982, 30 March 2005, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/good-relations-between-azerbaijan-and-israel-a-model-for-other-muslim-state> (19 Ekim 2013).
- Eliyev, Zaur, “Armenians in Iran, Armenian-Iran Relationship and Mountainous Karabakh”, 20 Haziran 2013, <http://karabakhinfo.com/en/research/235-armenians-in-iran-armenian-iran-relationship-and-mountainous-karabakh.html> (20 Ekim 2013).
- “Ermenistan-İran İlişkileri Doruk Noktasında”, *Diplomatik Gözlem*, 16 Eylül 2004, <http://www.diplomatikgozlem.com/TR/belge/1-7238/ermenistan-iran-iliskileri-doruk-noktasinda.html> (17 Ekim 2013).
- Ertan, Fikret, “İran-Ermenistan Hattı”, *Zaman*, 10 Nisan 2007.
- Ghazinyan, Aris, “Armenia and Iran: Ancient Relations and Changing World Necessities”, *Agbu News Magazine*, 1 Mayıs 2009, <http://agbu.org/news-item/armenia-and-iran-ancient-relations-and-changing-world-necessities/> (16 Ekim 2013).

“Hamamböcekli Karikatür İranlı Azeri’yi İsyana Etti””, *Radikal*, 24 Mayıs 2006.

İpek, Cemil Doğaç, “Güney Azerbaycan Türkleri’nde Kimlik Sorunu”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt. 12, No. 1, Yaz 2012, s.267-283.

“Iran Identifies Mossad Operative in Azerbaijan”, *Press TV*, 25 Şubat 2012, <http://www.presstv.ir/detail/228511.html> (19 Ekim 2013).

“Israel Calls Iran’s Claims on Spies in Azerbaijan ‘Absurd’”, *Azernews*, 18 Şubat 2012, <http://www.azernews.az/azerbaijan/41507.html> (19 Ekim 2013).

“Israel Signs \$1.6 Billion Arms Deal with Azerbaijan”, *The Associated Press*, 26 Şubat 2012.

Karaağaçlı, Abbas, “İşgal Altındaki Dağlık Karabağ Sorunu”, *BİLGESAM*, 15 Mayıs 2012, http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=2136:gal-altndaki-dalk-karaba-sorunu&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148 (18 Ekim 2013).

“Kocharian Wraps Up Iran Visit”, *Asbarez*, 6 Temmuz 2006, <http://asbarez.com/53865/kocharian-wraps-up-iran-visit/> (17 Ekim 2013).

Libaridian, Gerard J., *Modern Armenia: People, Nation, State*, Transaction Publishers, New Brunswick, NJ 2007.

Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia, Bilateral Relations, Islamic Republic of Iran, General Information, <http://www.mfa.am/en/country-by-country/ir/> (16 Ekim 2013).

Moniquet, Claude ve William Racimora, “The Armenian-Iran Relationship: Strategic Implication for Security in the South Caucasus Region”, *European Strategic Intelligence and Security Center*, 17 Ocak 2013, s.1-65.

National Statistical Service of the Republic of Armenia, External Trade Database, <http://www.armstat.am/en/?nid=380&thid%5B%5D=364&years%5B%5D=2012&submit=Search> (20 Ekim 2013).

Oğan, Sinan, “Hazar Sorunu”, *TÜRKSAM*, 14 Şubat 2005, <http://www.turksam.org/tr/a153.html> (19 Ekim 2013).

Perovic, Jeronim, “From Disengagement to Active Economic Competition: Russia’s Return to the South Caucasus and Central Asia”, *Demokratizatsiya*, Kış 2005, s.1-23.

Sanasarian, Eliz, *Religious Minorities in Iran*, Cambridge University Press, Cambridge, UK 2000.

Souleimanov, Emil, Kamil Pikal, Josef Kraus, “The Rise of Nationalism among Iranian Azerbaijanis: A Step toward Iran’s Disintegration?”, *Middle East Review of International Affairs*, Cilt. 17, Sayı. 1, Bahar 2013, s.71-91.

Stepanian, Karen, “Armenians Torn Over Emigration from Iran”, *IWPR*, 27 Ağustos 2010, <http://iwpr.net/report-news/armenians-torn-over-emigration-iran> (20 Ekim 2013).

The Constitution of the Islamic Republic of Iran, 1989,
<http://en.parliran.ir/index.aspx?siteid=84&pageid=320> (20 Ekim 2013).

Veliyev, Emil, *Soğuk Savaş Sonrası İran’ın Güney Kafkasya Politikası*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.